

Maître à penser

Michel Eyquem, seigneur de Montaigne (1533-1592)

Jan Bastyns

Eerst open kaart spelen. Ik ben geen filosoof maar romanist. In die laatste hoedanigheid ontmoette ik uiteraard Montaigne van dichtbij. Om u een idee te geven van het gewicht dat de Franse literatuurgeschiedenis hem toekent: de zesdelige *Collection littéraire Lagarde et Michard*, modelanthologie, recordhouder in aantal herdrukken en bijbel van al wie met het onderwijs van de Franse literatuur te maken heeft, wijdt, in het 240 pagina's tellende deel over de hele zestiende eeuw, zowat 50 pagina's aan Montaigne. Rabelais krijgt er evenveel en de Pléiadedichter Pierre de Ronsard ook nog eens een kleine 50. Tel er de 30 pagina's bij voor Joachim du Bellay, "défenseur et illustrateur" van het Frans in zijn 16de eeuwse strijd met het Latijn en er blijft voor al de rest zowat 60 pagina's over! Een uitermate belangrijk auteur dus, Michel de Montaigne.

Nog vlug een snoepje voor specialisten, waarmee je desgewenst kan scoren in een gesprek op niveau. In de *Recommandations de Montaigne à l'imprimeur* van 1595 lezen we over de spelling van zijn naam dit: "Mettez un 'i' devant le g, comme Espagne, Gascouigne, et non pas sans 'i', Espagne, campagne..." In de toenmalige orthografische chaos van het Frans werd de *n mouillé* namelijk *ign* of *gn* geschreven, naar believen. Om klaarheid te scheppen werd einde 16de eeuw *gn* stilaan de norm en Montaigne verzette zich hier dus tegen de aanpassing van zijn naam aan die schrijfwijze, maar de uitspraak was ontgensprekelijk die van *montagne*. Later ging men in de *ai* in *Montaigne* verkeerdelijk de open *e* van *mais* of *lait* menen te herkennen, maar die is dus van latere datum. Blijf echter gerust de algemeen verspreide uitspraak van Montaigne gebruiken. De Fransen doen het ook, en zo vermijd je de verdenking van pedanterie.

Het zou uiteraard absurd zijn in één artikel, binnen een reeks over beroemde *maîtres à penser*, de mens Montaigne en zijn oeuvre in extenso te behandelen. Met de boeken over hem vul je vlot een grote bibliotheek. Ik houd het dan ook bij enkele aspecten, als appetizer voor de lezer. De originele tekst (4 boekdelen) vind je in een uitstekende en goedkope pocketuitgave in de reeks *Folio classique* van Gallimard. In vertaling kies je best voor Hans Van Pinxteren, *Michel de Montaigne De Essays*, Athenaeum, Polak en Van Gennepe, Amsterdam 2010. Het nr. 1 van jg. 23, januari 2013, afl. 131 van het tijdschrift *Filosofie*, (Garant, Somersstraat 13-15 te Antwerpen, info@garant.be) is ook helemaal gewijd aan Montaigne, en bevat onder andere een uitstekend artikel van Ann Schroyens, filosofe verbonden aan de SCFA (School voor Comparatieve Filosofie Antwerpen - www.scfa.be). Ze belicht precies het comparatief denken van Montaigne, waar ik verder op in zal gaan.

Waarom schaam ik me niet om als niet-filosof over Montaigne een bijdrage te schrijven? Vooreerst omdat hij wat mij betreft zelf ook geen filosoof is. Ik meen het uit goede bron te weten, namelijk van hemzelf. In het *Au lecteur* van de *Livre premier* van zijn *Essais* zegt hij "C'est ici un livre de bonne foi... Je ne m'y suis proposé **aucune fin que domestique et privée**". Bescheidener kan moeilijk. Bovendien noemt hij zijn monumentaal werk (meer dan 100 *chapitres* over meer dan 1000 pagina's) *Essais*. Hierover zegt hij "...mon livre est l'essai des facultés naturelles qui sont en moi...le registre des essais de ma vie". Introspectie dus, rond eigen ervaringen. Komen zijn *Essais* hiermee niet in de buurt van de *Maximes* van La Rochefoucauld, van de Griekse *Diatriben* (wat tijdverdrijf betekent), de *Discorsi* van Machiavelli, de open brieven van Seneca aan Lucilius? Had Montaigne in onze tijd geleefd, zou hij, naar mijn gevoel, eerder columnist geweest zijn, bevrijd van elk academisch carcan,

zonder pretenties. Ten slotte had ik het genoegen aan het *Centre Erasme* in Zuid-Frankrijk (www.centre-erasme.nl) een seminarie over Montaigne bij te wonen onder leiding van dr. Frans Jacobs, waarbij de seminaristen quasi unaniem nee antwoordden op de slotvraag: is Montaigne een filosoof? Ter staving: een filosoof werkt in principe met een vast arsenaal van nauwkeurig gedefinieerde begrippen, terwijl ik bij Montaigne, voor verwante concepten, naargelang van de context, een resem benaderende termen vond “*discours, entendement, art, discrétion, jugement, suffisance, prudence, pensement, fantaisie...*” waarmee ook vertaler Van Pinxteren het blijkbaar moeilijk kreeg (redenatie, gedachten, en geest, verbeelding...). Is hier niet eerder een literator aan het woord? Hoewel. In het hoofdstuk over Cicero (I,XL) laat Montaigne er geen twijfel over bestaan dat de lof die zijn taal vaak oogst, hem niet zint, omdat hij die als een miskennis van de inhoud ervaart. “*Je sais bien, quand j’ois quelqu’un qui s’arrête au langage des essais, que j’aimerais mieux qu’il s’en tût. Ce n’est pas tant élever les mots comme c’est déprimer le sens: d’autant plus piquamment que plus obliquement. Si suis-je trompé si guère d’autres donnent plus à prendre en la matière...*” (Ik zou iemand die het heeft over de taal van de essays liever de mond snoeren. Dat is niet zozeer de woorden ophemelen dan de betekenis naar beneden halen, wat nog meer kwetst omdat het onrechtstreeks gebeurt. En als anderen meer inhoud zouden te bieden hebben, zou ik me erg vergissen.) Horen we bij deze laatste uitval geen andere, trotse Montaigne aan het woord dan degene die in zijn *Au lecteur* zo nederig uit de hoek kwam, over een “*fin domestique et privée*”?

Eerst kort de mens Michel Eyquem. Zijn vader Pierre Eyquem, rijk handelaar in Bordeaux, houdt er voor zijn tijd originele principes op na. Om zeker te zijn dat zoontje Michel perfect Latijn verwerft, laat hij de (intellectuele) opvoeding over aan een Duitse arts, Fransonkundig maar perfect Latinist en vet betaald. De hele huishouding wordt verplicht met het kind Latijn te praten, hoe beperkt ook de taalbeheersing van de meesten onder hen. Een zestiende-eeuws taalbadstelsel. Vader Pierre was tot de adel verheven na zijn deelname aan de Italiaanse oorlogen, en wordt zelfs burgervader van Bordeaux, in 1554. Zoon Michel is dan 21 en treedt, na studies in de filosofie en de rechten – waarbij hij beweert meer af- dan bijgeleerd te hebben - in het politieke spoor van papa. Hij zetelt in het parlement van de stad, maakt verschillende reizen naar Parijs en overhandigt in 1580, op een van zijn kuurreizen – hij leed aan nierstenen - zijn *Essais* aan koning Henri III. Met manifeste diplomatieke ambities, maar zonder succes. Tijdens diezelfde reis verneemt hij zijn verkiezing tot burgemeester van Bordeaux. Hij wordt herkozen in 1583, helpt een stokje te steken voor de sluwe plannen van de Duc de Guise en zijn Ligue, en bemiddelt tussen Henri III en de protestantse Henri IV le Navarrois om een einde te maken aan de godsdienstgruwel (Bartholomeusnacht 1572) die hij met walg ziet woeden rond zijn landgoed. Hij sterft 6 jaar voor het Edict van Nantes (1598). Geen fleps burgermannetje dus, die Montaigne, en hoe nederig ook, zeker niet ambitieeloos. Wel kan je stellen dat zijn broodje van bij zijn geboorte gebakken was, en hij nooit met enig materieel probleem te kampen kreeg.

Michel Eyquem onderscheidde zeer duidelijk twee universa in zijn persoonlijk leven. Vooreerst het antieke *otium* ofte vrije tijd, *oisiveté*, platteland, studie en schrijven op Montaigne, het landgoed dat hij van zijn vader kreeg en dat hem zijn naam gaf, wat toen gebruikelijk was. Zo verkocht hij zijn ambt op 37 jaar en zonderde zich af op de derde verdieping van een toren op het landgoed, zoals Daudet in zijn molen, Proust op zijn (doods)bed, Descartes in zijn kachelkamertje. De balken van zijn bibliotheek zijn getooid met Griekse en Latijnse spreuken, waarvan de aard en de keuze de rijke humanistische cultuur van de bewoner illustreren: stoïcisme, scepticisme, epicurisme, maar ook vier spreuken uit de

bijbel, over de beperktheid van het menselijke kennen en kunnen, waaruit een zekere rijpheid en berusting blijkt. De beroemdste spreuk is wellicht *per omnia vanitas*, overal ijdelheid. En naast dat *otium* dan, het *negotium*, het openbare leven, de politiek. Niet te vergeten dat in de ogen van de verheven *noblesse d'épée* - zijn vader! -, hijzelf eerder *noblesse de robe* was, en met zijn schrijvelarij (*otium...*) niet meer dan een soort veredelde hobbyist. Vandaar misschien de nederige betiteling (*Essais...*) voor zo'n opus magnum?...

Wat hem meer dan wat dan ook tekende en hem zelfs ooit onder het (belachelijke) vermoeden van homofilie bracht, is zijn vriendschap met Etienne de la Boétie, filosoof, dichter, echtgenoot van de vrouw van zijn overleden broer en zijn collega in het Bordelese Parlement. De 3 jaar oudere de la Boétie overleed in 1563 op 32 jarige leeftijd aan de pest, een trauma dat Montaigne nooit zal loslaten. Over die vriendschap, de sterkste en zuiverste affectieve band in zijn persoonlijk leven, schreef Montaigne enkele onvergetelijke pagina's. Na een bikkelharde analyse van de onzuiverheid die zovele vormen van affectie (seks, ouderliefde...) bezoedelt, zegt hij over zijn relatie met de la Boétie: "*En l'amitié de quoi je parle (les âmes) se mêlent et confondent l'une en l'autre; d'un mélange si universel, qu'elles effacent, et ne retrouvent plus la couture qui les a jointes. Si on me presse de dire pourquoi je l'aimais (de la Boétie) je sens que cela ne se peut exprimer qu'en répondant: parce que c'était lui: parce que c'était moi...*" Omdat hij hij was en ik ik. Kan het doorvoelder? Echter? Inniger?

Ik ga nu even dieper in op enkele kenmerken die van de *Essais* één van de merkwaardigste geschriften van de Franse literatuur maken.

Er is vooreerst de veelheid en verscheidenheid van de aangesneden thema's. Geen enkel aspect van het menselijke bestaan en van de maatschappelijke realiteit ontsnapt aan Montaigne's indringende blik. Een greep uit de meer dan honderd hoofdstukken: *De la Tristesse – De l'oisiveté – Des menteurs – De la constance – Que Philosopher, c'est apprendre à mourir – Le profit de l'un est dommage de l'autre. – De la force de l'imagination. – De l'usage de se vêtir. – Du dormir. – De la vanité des paroles. – De l'âge. – De l'utile et de l'honnête. – De la vanité. – De l'expérience- Des boiteux....*

Deze structuur maakt van de *Essais* een uitstekend boek om uw nachtkasje te sieren, naast bijvoorbeeld *Les Pensées* van Pascal, *Maximes* van La Rochefoucauld of nog *Les Caractères* van La Bruyère... om bij klassiekers te blijven.

Het uitstekende artikel van Ann Schroyens in het hierboven aangehaalde nummer 1, jg. 23, januari 2013, afl. 131 van het tijdschrift *Filosofie*, met als titel *Montaigne's denken in het licht van de comparatieve filosofie van Ulrich Libbrecht* belicht dit waardevolle aspect van de *Essais*.

Bij het comparatieve denken gaat het erom culturen te onderzoeken en te vergelijken, niet in hun oppervlaktestructuren – in wezen onvergelykbaar – maar door, zo vrij mogelijk van eigen paradigma's, af te dalen naar hun dieptestructuur, de filosofische onderstroom die antwoorden biedt op de universele levensvragen die alle mensen zich stellen.

Ann Schroyens toont aan hoezeer Montaigne op zijn tijd vooruitliep en bewust was van de noodzaak het anders zijn en de andere met respect te benaderen en, zoals Popper het zei, niet steeds te vertrekken van het eigen grote gelijk.

Als fideïst verwerpt Montaigne elke waarheidsclaim van de theologie en verzet hij zich tegen het zinloos getheoretiseer over het 'Ware' dat voor de mens hoe dan ook onbereikbaar is, aangezien hij zelf deel is van een voortdurend veranderende wereld waarin geen zekerheden bestaan. In III. 2 lezen we "*Le monde n'est qu'une branloire pérenne. Toutes choses y branlent sans cesse... La constance même n'est autre chose qu'un branle plus languissant*" (Alles is voortdurend in beweging. Zelfs de bestendigheid is niets anders dan een heel trage

beweging). Een gedachte die volkomen strookt met de thermodynamische wetten van de fysica!

Vanuit dat inzicht is Montaigne's kritiek dan ook zeer scherp ten aanzien van alle zekerheden, zo ook van het, volgens sommigen bewijsbaar atheïsme. In het uiterst belangrijke II. 12 zegt hij: "*L'athéisme est une proposition comme dénaturée et monstrueuse, difficile aussi et malaisée d'établir en l'esprit humain...*" en om die "onmenselijkheid" aan te tonen voegt hij er aan toe: "(die zo zelfzekere atheïsten)...*ne laisseront de joindre les mains vers le ciel si vous leur attachez un bon coup d'épée en la poitrine...*". Met andere woorden in het aanschijn van de dood verschijnt God toch terug ten tonele.

Voor de christelijke godsdienstbeleving is hij niet milder. Het ego-intentionele *do ut des* maakt dat "(notre religion) *est faite pour extirper les vices mais les couvre, les nourrit, les incite...*" (onze religie is bedoeld de ondeugd uit te roeien maar verhult ze, voedt ze en zet ertoe aan). Wij doen onze God zowat zeggen wat ons best past. "...*comparez nos moeurs à un Mohamétan, à un Païen, vous demeurez toujours au-dessous*" Qua deugdzaamheid onderscheidt niets ons van de 'anderen'. Kan men het etnocentrisch karakter van de godsdienstige praktijk scherper formuleren dan Montaigne? "*Nous sommes Chrétiens à même titre que nous sommes ou Périgourdins ou Allemands*". Buiten de deugdzaamheid (*justice, charité, bonté*) "...*toutes autres apparences sont communes à toutes religions: espérance, confiance, événements, cérémonies, pénitence, martyres...*" Expliciet kan de comparatieve gedachte niet zijn.

Montaigne gaat ook regelrecht in tegen het bijbelse mens- en wereldbeeld. Nog steeds in II. 12: "*Ce monde est un temple très saint, dedans lequel l'homme est introduit...*" Waar is hier de wereld die God de mens schonk als zijn bezit waarmee hij kon doen wat hij wilde? Bij Montaigne is de mens, die hoogmoedige 'bezitter' van de wereld, "*la plus vaine de toutes les vanités ...qui ne sait pas encore que c'est que savoir...la plus calamiteuse et frêle de toutes les créatures...*" Darwin is echt niet zover af wanneer we lezen: "*Nous (les hommes) ne sommes ni au-dessus, ni au-dessous du reste...tout ce qui est sous le ciel court une loi et fortune pareille... Il y a quelque différence, il y a des ordres et des degrés, mais c'est sous le visage d'une même nature...*" Wat de mens onderscheidt van de rest van de schepping, heeft hem zeker niet gelukkiger gemaakt en zelfs meer miserie gebracht dan voordelen. "... *que lui seul de tous les animaux ait cette liberté d'imagination, et ce dérèglement de pensée, lui représentant ce qui est, ce qui n'est pas, et ce qu'il veut, le faux et le véritable, c'est un avantage qui lui est bien cher vendu...car de là naît la source principale des maux qui le pressent, péché, maladie, irrésolution, trouble, désespoir...*" Le bon sauvage. Rousseau had de mythe niet beter kunnen formuleren.

Om deze gedachte te illustreren wijdt Montaigne heerlijke bladzijden aan tientallen voorbeelden die aantonen hoezeer wij mensen de dieren onderschatten. Echt superleuke lectuur over de dierlijke communicatie die ons non-verbaal arsenaal (ogen, wenkbrauwen, hoofd, schouders, handen...) evenaart en erg doet denken aan die van onze kinderen en doofstommen. "*En certain aboyer du chien, le cheval connaît qu'il y a de la colère: de certaine autre sienne voix, il ne s'effraie point...*" Hij bewondert de sociale structuur van de "*mouches à miel*" (bijen), de weefkunst van de spinnen, de intelligente nestkeuze van de zwaluwen, de boodschaprijke zang van de vogels, de efficiënte verzorging van de eigen tanden door de olifanten, de blindenzorg van de honden... Hij geeft ons heel wat leuke weetjes mee zoals dit: wanneer de Thraciërs een bevroren rivier wilden oversteken, brachten ze een vos bij het ijs, die zijn oor te luisteren legde naar het geluid van het water, daaruit kon afleiden hoe dik de ijslaag was en zo besloot zich er al dan niet op te wagen... De natuurlijke

leerprocessen van dieren zijn ruimschoots de onze waard. “*Car alléguer pour les déprimer (neerhalen) que c’est par la seule instruction et maîtrise de la nature qu’elles le savent, ce n’est pas leur ôter le titre de science et de prudence (wijsheid): c’est la leur attribuer à plus forte raison qu’à nous, pour l’honneur d’une si certaine maîtresse d’école.*” Hij beschrijft hetzelfde, recente experiment dat ik onlangs nog in de media zag opduiken met chimpansees, maar dan met een hond en een kraai. De hond haalt de olie op de bodem van een kruik binnen het bereik van zijn tong “*en allant quérir des cailloux (qui font) hausser l’huile plus près du bord, où il la put atteindre.*” Bij olifanten meent hij zelfs “*quelque participation de religion*” te onderkennen in de manier waarop ze “*...après plusieurs ablutions et purifications haussent leur trompe comme des bras, et tenant leurs yeux fichés vers le Soleil levant, se plantent longtemps en méditation et contemplation...*”

In de eeuw van het humanisme durven schrijven “*...qu’il se trouve plus de différence de tel homme à tel homme, que de tel animal à tel homme...*”, faut le faire! Niet te verwonderen dat zijn cultuurrelativisme en zijn absolute afkeer voor heksenjacht, racisme, slavernij en religieus extremisme hier en daar een wenkbrauw deed fronsen. Zijn eerder bescheiden openbaar leven en zijn gematigde houding in het afgrijselijke godsdienstconflict dat zijn tijd verscheurde, beschermden hem ook wel voor persoonlijke bedreigingen of zelfs geweld.

Als ik nogal breed inging op II. 12 is het niet omdat in dat hoofdstuk zijn meest geciteerde oneliners voorkomen, maar omdat ik zelf aan die lectuur zoveel plezier beleefde dat ik het met u lezer wilde delen. Vaakst worden Montaigne’s uitspraken over het onderwijs geciteerd, en daarmee wil ik dan ook besluiten. Onder de titel *De l’institution des enfants* wijdt hij in I.26 een vijftigtal bladzijden aan zijn visie op de opvoeding en het leerproces. De moderniteit van zijn ideeën in deze is gewoonweg ontstellend. Hij vat een hele bibliotheek pedagogie samen met uitspraken zoals: “*...un conducteur qui eût plutôt la tête bien faite, que bien pleine...*” of nog “*Savoir par coeur n’est pas savoir*”. Kers op de taart. Een klein half millennium voor ons huidig, o zo vernieuwend pedagogisch project rond filosoferen met kinderen, pleit Montaigne hier vurig voor... jawel, filosoferen met kinderen... “*On a grand tort de peindre (la philosophie) inaccessible aux enfants, et d’un visage renfrogné, sourcilleux et terrible: Qui me l’a masquée de ce faux visage pâle et hideux? Il n’est rien plus gai, plus gaillard, plus enjoué et, à peu que je ne die, (je dirais presque) folâtre...*”

Michel Eyquem, seigneur de Montaigne, wellicht geen filosoof maar alvast een visionair denker en een eerlijk mens.